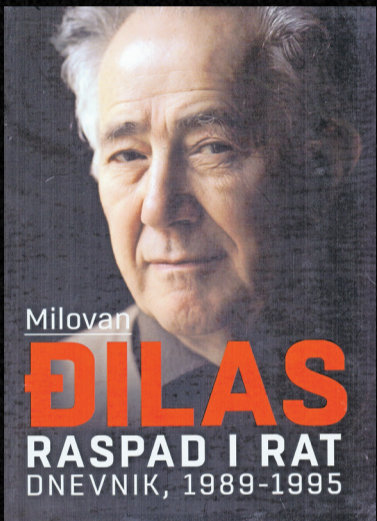

Zapisi političara

Dnevnik Milovana Đilasa, napisan prije tridesetak godina, zastrašujuće je aktualan

ĐILASOV OPROŠTAJ OD JUGOSLAVIJE

PIŠE: TVRTKO JAKOVINA

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tuđmana malo kritizira. Kaže da je "hrabar, čvrst, slab taktičar i nacionalni dogmat". Donosi uvide o prijedlogu Mate Meštrovića koji se preko Muhameda Filipovića raspitivao kakav bi bio stav Srba ako bi "Tuđman bio oboren i zamijenili ga Savka Dabčević ili Tripalo"

U dnevniku koji vodi od 1989. do mjesec dana prije smrti, u travnju 1995., Milovan Đilas ponajviše je komentator. Zapiše vodi od trenutka kada je velikim dijelom javno rehabilitiran, kada je revolucionar i slavni disident, nekada jedan od najvažnijih političara Titove Jugoslavije, često u javnosti, kada ga posjećuju nekadašnji kolege, brojni novinari, diplomati. "Raspad i rat, dnevnik 1989. - 1995." nemoguće je pratiti bez dobrog poznavanja onoga što se događalo, a za mlade kronologije zbivanja, jer Đilas se rijetko referira na tekuće događaje. Čini to kada se dogodi pokušaj puča u SSSR-u 1991., kada bosanski Srbi odbijaju Vance-Owenov plan, no u osnovi političare, osim Ante Markovića, Slobodana Miloševića, Vuka Draškovića, Franje Tuđmana i Adila Zulfikarpašića, spominje tek usputno. Političari nestaju, budu potrošeni, a gubitak vremena je i davanje intervjua, koje isprva daje svima, a onda uglavnom samo strancima. Od svega je trajnija i važnija dobra proza. Puno zapisano i dalje je zanimljivo kao ilustracija vremena, priča koje su kolale, razmišljanja diplomata i ljudi bliskih politici. Đilas bilježi mnoge razgovore, ali kada razgovara s istomišljenicima, ne govori o detaljima. Nikada ništa ne kaže o temama koje prebire s Kočom Popovićem ili Latinkom Perović, iako puno spominje u čemu se razilazi s prijateljima Dobricom Čosićem i Matijom Bečkovićem.

Mnogo zapisanog ilustrira atmosferu, mnogi detalji pokazuju zaludnost, ograničenost, obezglavljenost, prije svega srpske politike, nesnažljenje stranaca koji su promatrali raspad Jugoslavije. Kada razgovara s nekadašnjim francuskim veleposlanikom i komentira incident s rušenjem helikoptera europskih promatrača 1992., poslije kojeg je došlo priznanje Slovenije i Hrvatske, Đilas je skloniji povjerovati da je to djelo najtvrdih u JNA. Ambasador Francuske "ne isključuje - za razliku od mene - ni da su Hrvati izazvali incident, preko svojih ljudi" u zrakoplovstvu. Kada novinarka Globusa Jasna Babić u studenome 1992. pita vođe krajskih Srba o nestalih 3000 Hrvata poslije pada Vukovara, govori Đilas, na nju krajišnici počinju vikati. "Pominjete naše jamice, a ne spominjete Jasenovac. Znae li vi šta ste nam uradili? Oni su naprosto ljudi, ništa im se ne može dokazati."

Đilasov dnevnik od proljeća 1993., kada mu se razboljela supruga Stefanija Barić, postaje drukčiji, najprije mučna kronika bolesti, a nakon njezine smrti puno više liričan. U svojoj se samoći ogoljuje, plače, pokazuje se tužan, beskrajno nježan suprug. Prva supruga Mitra Mitrović bila je mladenačka ljubav, "ali i velika pogreška", piše Đilas. "Štefica je ljubav duboka, temeljita i - bez imalo pogreške." Ti su dijelovi knjige gotovo pa studija boli i ljubavi prema zagrebačkoj skojevki. "Mila moja, što smo se rastali, što si me ostavila da samujem i čeznem za tobom, živjeti tobom bez tebe." Štefica mu je 40 godina bila vjerna, živjela je život velikih odricanja i pritisaka. U Beograd je Štefica došla odmah poslije rata jer su savezne institucije nove države trebale dobiti savezni karakter. U mladosti se oduševljavala s Florence Nightin-

gale, pa je tako brižna bila i prema Đidi. Svaku su večer, desetljećima, u 20 sati slušali Radio Zagreb, kako bi ona ostala povezanija s Hrvatskom. Kad su u Beogradu u ožujku 1991. bile demonstracije, Štefica izlazi da ih vidi, procijeni. Kada je Đilas netko u središtu Beograda dobacio: "Izdajniče", Štefica je odbrusila: "Đubre!". Oba događaja bilježi Đilas kao "simplatom atmosfere početkom devedesetih i neuništivo Šteficino skojevsko nasleđe".

Prema sinu Aleksu, koji je Dnevnik priredio, topao je, spominje ga često, no više kao sankrosanktnu figuru, nekoga čijoj se sposobnosti i pameti divi, no pomalo umjetno. Aleksa Đilas ostaje udaljena, obožavana figura, no puno je plošniji opisan od Štefice. Na treći je način Đilas zaljubljen kada piše o Matiji Bečkoviću, a piše gotovo na svakoj stranici. Ne slažu se politički, no Đilas je prema tada pedesetogodišnjaku i 30 godina mladem pjesniku osjetljiv, prepun udivljenosti. Bečković je predsjednik Društva književnika, žestoki nacionalist, monarhist, sve što Đilas nije, ali mu je zanimljiv, odan, informiran. Dnevnik prati Bečkovićevu transformaciju od žestokog nacionalista i optimista do onoga koji postaje: "Raskomadnan, komada sebe između vatrenosti za srpstvo i uviđanja poraza... postao je i antievropejac". Ili: "...proživljava unutarnju dramu: ruši mu se cela nacionalna građevina". Matiji Bečkoviću sve tolerira, a dijelom je takav i prema Dobrici Čosiću, iako ne do kraja, posebno nakon što postaje predsjednik Savezne Republike Jugoslavije. Tada mu, 12. kolovoza 1991., kaže: "Znaš, u demokratiji i u ratu neslaganje s vladom je dozvoljeno ako nije nasilno. Ja sam protiv nacionalnog jedinstva". "Ima nas raznih Srba", kaže prijateljima nezadovoljnim pisanjem oporbene Borbe i Vremena. Svejedno, kada Čosića u Borbi napadne Slavko Čuruvija, bez obzira na to što je novinar politički ispravan, žao mu je Dobrice. "...prema piscima s tako iskidanim životom treba biti pažljiviji". Čosić je "veoma krupna figura - nešto poput srpskog Krležu", uglavnom pozitivan, koji je rušio titoizam i demokratizirao Srbiju, no ostao negativan "u nacionalizmu i antijugoslavenstvu". Kada ogovara Vuka Draškovića, tada glavnog srpskog opozicionara, "demagoga, razmetljivog, žudnog vlasti... bezobzirnog", dijele stavove jer "ne podnosimo miris četnički", piše Đilas.

Vjerovanja iz mladosti

Ostala su u Đilasu mnoga od vjerovanja iz mladosti, što je olakšalo ponovno povezivanje s mnogima s kojima se nekada družio. Ljudi iz prethodnog života javljaju mu se sada u javi, ali i u snu. U ljeto 1992. sanjao je Tita. "Zagrlimo se i oprostimo jedan drugom izgovarajući se na plahovite temperamente." Vjerovao je Đilas u posebno značenje tog sna. S Kočom Popovićem "susret je bio srdačan. I začudo - kao da se nismo rastali pre 35 - uskoro 36! godina. ... Koča se šalio sa mnom, kao uvek, kao negda, peckajući me neuvredljivo." "Jučer nas je posetila Dragica Vajnberger, moja bivša sekretarica. Radili smo zajedno sedam godina... stručna, tačna, čestita - odlična. Juče smo i prešli na "ti", piše 1990. godine. "Sreo sam se i s Pekom Dapčevićem, srdačno: pa, nekad smo bili veoma bliski." Nakon što je general i ambasador Jovo Kapičić bio gost na televiziji, oduševila je Šteficu i Đidu njegova "hrabrost, neposrednost, energičnost i efikasnost". Napadali su ga ibeovci u Crnoj Gori, koje je novo crnogor-

sko vodstvo rehabilitiralo, napadali su ga četnici. Štefica mu je telefonirala "kao kapetan, generalu". Razgovarala su potom dva Crnogorca o sunarodnjacima: prevrtljivi, huligani, izdajice i bezobrazni. "Nađe se čovjek", dodao je Đilas, a baš "ti rijetki ljudi i čine sliku o Crnoj Gori, o njenom 'čojstvu i junaštvu'. Često je kritičan prema Crnoj Gori, njezinim konzervativcima, ibeovcima, Crkvi. Vladika Amfilohije Radović pokazuje "primitivnu, parternu i patološku mržnju na komunizam, garniranu sitničavim i jednostranim primerima". Amfilohije je "suviše radikalna, jednostrana i dogmatična". Spremno ističe kako su partizani u Sloveniji 1945. ubili crnogorskog vladiku, ali zaboravljaju da je taj vladika pobjegao, a prije toga "propovedao s okupatorima", govori Đilas. "Sveštenik koji nije iznad političkih strasti i zaštitnik nije pravi sveštenik i samo može Crkvi da nanese štetu", govori Đilas o jednoj, a odnosi se na mnoge crkve. Momiru Bulatoviću, prvom demokratski izabranom lideru Crne Gore, 1994. savjetuje da "inzistira čvrsto, nedvosmisleno, na državnosti".

Napadi koje je stalno trpio nisu mu smetali. Tek ponekad bi zapisao tko je to činio. "Nek ostane kao podatak koliko dugo i ko sve me popljavao, a da sam na to gledao s osmehom nad ljudskom bedom i besramljem". Kad ga je lažno optužio akademik Medaković, napisao je: "Akademici su uspješni lažovi nego prosti ljudi, jer su akademici". Kada u ljeto 1992. SANU organizira razgovor o "Memorandumu", piše: "Neverovatno slepilo kod najumnijih ljudi - dokaz da ideologija obespećuje i srozava nivo bez obzira na kulturnost i znanje". Ne uzrujava Đilasa ni rehabilitacija Draže, Nedića (samo Ljotić nedostaje). Obračun s mrtvim komunizmom izivljavanje je nad mrtvacem. "To vodi rastakanju, umrtvljivanju srpske svesti o sebi kao heroičnom, prema ropstvu nepomirljivom narodu. Nacionalisti toga nisu svesni, jer njima i nije do nacije, nego do svoje koncepcije nacije, svoje dominacije nad nacijom...". Zato u travnju 1992. pristaje govoriti u emisiji o 100. godišnjici Titova rođenja. "Treba braniti Tita od klevetnika i huligana koji i napadima na Tita krče put fašizmu našeg tipa." A nešto kasnije: "Tito je u mnogočemu bio loš, ali ni srbožder, ni lud, ni mangup". "Vulgarni antikomunizam opasnost je za demokraciju, jer se na toj osnovi osnovi mraka i mržnje - postepeno organizuje nacionalni totalitarizam." Baš ova sličnost s raspravama u Hrvatskoj, trajnost istih rasprava, ono je što Đilasa čini aktualnim. Netko drugi mogao bi iz svega izvući i da su Đilasove i Šteficine ideje o jednom, kada su u pitanju Muslimani, Srbi i Hrvati, doista i istinite.

Zaraćene skupine u Bosni i Hercegovini američkom otpravniku poslova Rudolfu V. Perini 1993. ne opisuje kao fašiste, iako to jest "balkanska vrsta fašizma: brutalnost, mržnja suseda, etničko čišćenje - ne znaju da prave kompromise, sem ako su egzistencijalno ugroženi". Fašizam je sreden, organiziran, ovo na Balkanu je divlje, neuredno. Ta ni "četnici nisu rušili džamije u II. svetskom ratu, a i prisilnog iseljavanja je bilo manje", kaže u ljeto 1993. godine.

Đilasov dnevnik je "tko je tko" u javnom životu Srbije, dijelom i Jugoslavije toga vremena. Iz Hrvatske spominju se Darko Bekić, Slavko Goldstein, Vesna Pusić, Milorad Pupovac, Mate Meštrović, Dobroslav Paraga, Dušan Bilandžić, Jasna Babić. Osobito su zgodne usporedbe

1992. govori u emisiji o 100. godišnjici Titova rođenja. "Treba braniti Tita od klevetnika i huligana koji napadima na Tita krče put fašizmu. Tito je u mnogočemu bio loš, ali ni srbožder, ni lud, ni mangup"

dnevničkih zapisa Đilasa i Bilandžića gdje je jasno da obojica slušaju pažljivo, ali svaki zapisuje ono što mu je važno i ne stavlja iste naglaske. "HDZ će verovatno imati većeg upliva u Hrvatskoj, ali to ne bi trebalo da obraduje nikog, pa ni Hrvate koji prednost daju demokratiji nad nacionalizmom", piše 9. siječnja 1990. godine. Tuđmana kritizira malo ("hrabar, čvrst, slab taktičar i nacionalni dogmat", "čoškast, uobražen, krut"), ali donosi zanimljive uvide o prijedlogu Mate Meštrovića koji se preko Muhameda Filipovića raspitivao kakav bi bio stav Srba ako bi "Tuđman bio oboren i zamenili ga Savka Dabčević ili Tripalo" (20. kolovoza 1991.). Adil Zulfikarpašić ("u tom političaru ima nešto viteškog") i nastojanje da se dogovore Srbi i Muslimani važan je dio dnevnika. Jugoslavensku narodnu armiju opisuje kao "konfuznu, ni komunističku, ni srpsku, ni jugoslavensku, loše i neodlučno vodi operacije, hvalisava jevtina propaganda". Srbija je poduzela prvo prekrajanje granica nakon Drugoga svjetskog rata u Europi i pokušala osvojiti krajeve gdje su Srbi u manjini. Piše kako mu je Milorad Pupovac u listopadu 1991. govorio da mu Radovan Karadžić predlaže da se Srbi iz Hrvatske presele u sela oko Banje Luke. "Ima dosta mesta", rekao je Karadžić zbuđenom Pupovcu. "Pa, mi smo gradski zivalj", odgovorio je Pupovac. Karadžić je uzvratilo: "Ima vodovod i struja...". Kratko nakon slovenskog i hrvatskog priznanja 1992. piše kako: "Svaki poraz plaća narod... nesrećni Srbi u Hrvatskoj su žrtva beogradske megalomanije i svoje nepromišljenosti". Dogodit će se tragedija srpskog stanovništva, "to više onog izvan Srbije, no onog u Srbiji".

Đilasa su ratnih godina napadali jer je poslije Drugoga svjetskog rata sudjelovao u komisiji koja je određivala granice republika. Sada se bojao komadanja Hrvatske. "Granice su dobre za svakog sem za hegemoniste srpsko-hrvatske", kaže u ljeto 1992. "Kod Dobrice je bio Koljević iz SDS BiH i kaže da ozbiljno pregovaraju s Tuđmanom o deobi BiH." Reagirao je tada, znajući da će mu sve zamjeriti i Dobrica i Matija: "Nisam mogao mirne pameti da slušam i gledam na TV priče o tim zemljama kao srpskim kad znam da su većinom hrvatske". U razgovorima s britanskim veleposlanikom u Jugoslaviji Hallom 8. kolovoza 1991. ocjenjuje kako je "Tuđman napravio niz grešaka u nerazumevanju Srba i velikodržavlju". Srbi će mijenjati sastav stanovništva u Slavoniji, iako je Hrvata više, ostat će "omraze i revanšizmi".

Dolazak plavih kaciga u Hrvatsku Đilas procjenjuje kao hrvatski poraz. Za Srbiju je to bila "plitka lukavost", "glupost s ludošću". Raspadao se u surovosti jedan poredak u kojem će nastati novi nepravedni poredak koji će Hrvatska platiti "teritorijama i preseljenjima". "Pravedno nije, ali u ovom svetu i nema pravednih rešenja u ratovima - o pravednosti je trebalo misliti pre rata", piše Đilas u studenome 1991. Bio je, zapravo, u pravu, samo što točku na ratove oči-

to nije trebalo staviti u 1991., nego je rat trajao do 1995. godine. Srbima bi se moglo dogoditi i da "im razne paramilitarne organizacije ostave breme kakvo su Hrvatima ostavile ustaše iz prošlog rata". Za sebe je rekao kako "se ponekad stidim što sam Srbin jer te krvave ludosti radi moj narod", rekao je krajem 1991. Latinki Perović.

Đilas pokazuje kako ljudi, čak i s golemim iskustvom, analiziraju prilike, uvijek više vjeruju u ono što intimno žele. On sam dugo negira mogućnost građanskog rata, ne vjeruje u raspad Jugoslavije, ne vjeruje da će Srbi prije svega biti nerazumni da se odvoje, da uđu u sukob koji ne mogu dobiti, a kada rat izbije, vjeruje da će mir biti brzo sklopljen. U mladosti je još gorljivije vjerovao u besklasno društvo, svjetsku revoluciju, ravnopravnost. Tako je prečesto predviđao da Slobodan Milošević, kojega ne voli, slabi, gubi pozicije, griješi. Kada vjerujete da je vlast loša, kada ne volite onoga koji je na vlasti, onda je lako vjerovati da netko tko je možda vješt, ali bez ideje, motiviran vlašću, neće dugo izdržati.

O kostima i datumima

Demokratsku stranku je kritizirao i ozbiljnije. Molili su ga 3. rujna 1991. da osudi "puč" na televiziji. Hoće, ali se i pita: "Zašto Demokratska stranka i beogradske intelektualci ne protestuju protiv rušenja hrvatskih gradova koje sistematski obavlja "jugoslovenska" armija?" Neobično je ironičan kada demokrati planiraju za predsjedničkog kandidata istaknuti princa Tomislava Karadževića, kojeg Desimir Tošić zove "polučovjekom - malo ljotičevcem, malo četnikom", ali nimalo republikancem. Matija Bečković 24. ožujka 1991. razmišlja o stvaranju Svesrpskog saveta u kojem bi počelo "duhovno ujedinjenje svih Srba". Bila je to ondašnja varijanta "Srpskog sveta". Projekt je razrađivao Dobrica Čosić, ideja je Radovana Karadžića, a Đilasa je sve podsjećalo na Srpski kulturni klub iz Rata. "Čemu taj projekt, samim tim što pretenduje da bude trust mozgov srpskih i da deluje šire od kulturnog, tj. duhovnog povezivanja Srba, a nema realnih razloga da uspije, a ima razloga da unese konfuziju".

Zastrašujuće je i još više tužno koliko su Đilasove opaske - u dnevniku otprije 32 godine - aktualne. Razgovara on da se 27. ožujka 1941. izabere kao novi Dan ustanka u Srbiji (u Hrvatskoj je to Dan antifašističke borbe). Razgovara i o gradnji Hrama srpskog genocida u kojem bi se izložile kosti svih stradalih Srba (u Hrvatskoj su slične ideje neki imenovali "kostima u mikseru"). S glumcem Radom Šerbedžijom razgovara 11. lipnja 1991., pa Rade o atmosferi u Zagrebu kaže: "Ne smeta im toliko što sam Srbin, nego što sam Jugoslaven - to je za njih najotrovnije i najomraženije".

Hrvatski i svjetski glumac Šerbedžija u ljeto 2022. dao je intervju i ponovno doživio da ga napadnu kao i prije 35 godina. I ovo ljeto 2022. razgovaramo o kostima i datumima, a pomalo se razgovara i o granicama, svakako o dominaciji vlastite nacije. Jugoslavije i Jugoslavena nema već 30 godina. Ništa od onoga što je bilo, danas više nije važno, osim za povjesničare. Trideset, možda i četrdeset godina, svejedno govorimo o istom, na isti način s istim akterima. Cijeli je to radni vijek. Kakvo li je to gubljenje vremena i energije, ali i kako sretna okolnost za Đilasa koji je aktualan skoro 30 godina nakon smrti. Poraz je to samo naših nacionalizama. □